

КОНЦЕПТ ХВОРОБА В УКРАЇНСЬКІЙ, АНГЛІЙСЬКІЙ ТА ФРАНЦУЗЬКІЙ МОВАХ: ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИЙ РАКУРС

Лабенко Оксана Вікторівна

викладач кафедри іноземних мов

історичного та філософського факультетів

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

вул. Проспект Перемоги 78/14, Київ, Україна

Статтю присвячено комплексному огляду концепту ХВОРОБА, як одного із найглобальніших концептів, дослідження якого проводилось у різних лінгвістичних та культурологічних сферах (семіотика, когнітологія, лексикологія, термінознавство, культурологія, релігієзнавство, лексична семантика). На відміну від вищезгаданих напрямів, обраний етнолінгвістичний підхід звертає увагу передусім на відображення етнічної специфіки у мові. Це зумовлює необхідність розгляду обраного концепту з врахуванням ономасіологічного та семасіологічного підходів до вивчення мовних знаків. Комплексне дослідження етнолінгвістичного концепту «ХВОРОБА» на матеріалі неблизькоспоріднених мов не представлено у сучасній науковій парадигмі загального мовознавства. Тому, потреба аналізу лінгвокультурного концепту «ХВОРОБА» у дусі антропоцентризму із врахуванням новітніх досягнень етнолінгвістики, а також необхідність визначення місця цього концепту в картинах світу української, англійської та французької мов зумовлюють актуальність нашого дослідження. Зокрема недостатньо вивченими виявляються шляхи метафоризації й концептуалізації поняття ХВОРОБА в англійській, французькій, українській мовах як на основі словникових дефініцій, так і фольклорно-текстових виявів лікувального замовляння. Дослідження концепту «ХВОРОБА» у міжмовній площині допоможе поглибити наші знання про концепт «ХВОРОБА», уточнити або й переглянути поширені уявлення про принципи його функціонування, метафоризації та структурної організації, визначити універсальні риси його етнокультурного кодування.

Ключові слова: концепт, хвороба, картина світу, етнолінгвістика, кодування.

Постановка проблеми в загальному вигляді та обґрунтування її актуальності. ХВОРОБА – один із самих глобальних концептів, дослідження якого проводилось у різних лінгвістичних та культурологічних сферах (семіотика, когнітологія, лексикологія, термінознавство, культурологія, релігієзнавство, лексична семантика). На відміну від вищезгаданих напрямів, обраний етнолінгвістичний підхід звертає увагу передусім на відображення етнічної специфіки у мові. Це зумовлює необхідність розгляду обраного концепту з врахуванням ономасіологічного та семасіологічного підходів до вивчення мовних знаків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження етнокультурної специфіки бачення світу, яка відображається в мовній свідомості та комунікативній поведінці представників різних мовних соціумів, зробили вітчизняні лінгвісти, зокрема, І. О. Голубовська, В. В. Жайворонок, М. В. Жуйкова, М. П. Кочерган, В. М. Манакін, О. О. Тараненко, О. В. Тищенко, М. П. Фабіан, Н. М. Шарманова а також зарубіжні лінгвісти та лінгвісти так званого пострадянського простору: Є. Бартмінський, Е. Бенвеніст, А. Вежбицька, В. Г. Гак, Ю. М. Караулов, В. Г. Костомаров, В. В. Красних, Н. А. Красавський.

Проблематикою концептології, яка спирається на твердження, що основною одиницею лінгвокультури є культурний концепт, у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві займалися Н. Д. Арутюнова, А. П. Бабушкін, С. Г. Воркачов, О. В. Городецька, О. М. Кагановська, В. І. Карасік, О. С. Кубрякова, Д. С. Ліхачов, В. А. Маслова, З. Д. Попова, В. Ф. Старко, І. А. Стернін, Ю. С. Степанов, В. М. Телія.

Формулювання мети і завдань статті. Комплексне дослідження етнолінгвістичного концепту «ХВОРОБА» на матеріалі близьконеспоріднених мов не представлено у сучасній науковій парадигмі загального мовознавства. Тому, потреба аналізу лінгвокультурного концепту «ХВОРОБА» у дусі антропоцентризму із врахуванням новітніх досягнень етнолінгвістики, а також необхідність визначення місця цього концепту в картинах світу української, англійської та французької мов зумовлюють актуальність нашого дослідження. Зокрема недостатньо вивченими виявляються шляхи метафоризації й концептуалізації поняття ХВОРОБА в англійській, французькій, українській мовах як на основі словникових дефініцій, так і фольклорно-текстових виявів лікувального замовляння. Дослідження концепту «ХВОРОБА» у міжмовній площині допоможе поглибити наші знання про концепт «ХВОРОБА», уточнити або й переглянути поширені уявлення про принципи

його функціонування, метафоризації та структурної організації, визначити універсальні риси його етнокультурного кодування.

Об'єктом дослідження є один із центральних концептів в народній мовній картині світу – концепт «ХВОРОБА», мовна репрезентація якого відбувається через народні медичні назви.

Предметом дослідження є аналіз лінгвальної структури та змісту концепту «ХВОРОБА» в українській, англійській, французькій мовних картинах світу.

Матеріалом для аналізу слугують дані суцільної вибірки із тлумачних, фразеологічних, діалектних словників XIX століття; також залучаються дані синонімічних, асоціативних, двомовних, етимологічних словників та тезаурусів англійської, української та французької мови; етнографічні матеріали, фольклорний текст англійського, французького, українського лікувального замовляння дібрано із збірок, виданих у другій половині XIX – початку XX століття.

Термін концепт визначається (услід за С. Г. Воркачовим та Є. Бартмінським) як сукупність знань усіх одиниць оперативної свідомості: образи, поняття, уявлення про об'єкт. Це культурно маркований вербалізований смисл, стереотип культури, який представляється у плані вираження цілою низкою своїх мовних реалізацій, які утворюють відповідну лексико-семантичну і когнітивну структуру.

Термін «концепт», яким широко оперує сучасна лінгвістика був запозичений нею із термінологічного апарату математичної логіки.

У сучасних лінгвістичних дослідженнях поняття «концепт» є одним з самих популярних. Незважаючи на це, у процесі його вивчення виникають певні труднощі через відсутність однозначного трактування. Складність опису концептів обумовлена цілою низкою чинників. Найбільш вагомими вважаються наступні фактори: різне тлумачення терміну «концепт»; його зв'язок з такими термінами, як «поняття», «уявлення», «смысл»; те, що сам термін є об'єктом дослідження різних наукових дисциплін. Поняттям «концепт» оперує не тільки мовознавство, але й в філософія, логіка, математика, психологія, соціологія, культурологія, семіотика та інші науки, в яких останнє отримує своє трактування.

Парадигма поняття у вітчизняній лінгвістиці бере свій початок із С. А. Аскольдова, який у 20-х роках минулого століття у статті «Концепт і слово» де автор звертає увагу на поняття, яке блискавично висвічується в розумі людини, є майже невловимим та незрозумілим і, одночасно, реалізується у чітких висновках. С. А. Аскольдов зазначає, що такою «величиною» і є концепт [1]. В українській мові слово концепт виникає як транслітерація латинського *conceptus*, що означає буквально «поняття, зачаття» (від дієслова *concipere* – зачинати). Російський лінгвіст Ю. С. Степанов також підкреслює, що слова «кон-

цепт» і «поняття» однакові за своєю внутрішньою формою. Етимологічно «поняття» походить від дієслова «пояти», що означає «схопити, впривласнити, взяти жінку за дружину» [4, 42]; тобто зрозумілим, пізнаним є щось узате та втримане.

Н. Н. Болдирев зауважує, що поняття відображає «найзагальніші та найсуттєвіші (логічно конструктивні) ознаки предмета або явища», в той час як концепт може відображати одну або кілька будь-яких, необов'язково суттєвих, ознак об'єкта» [3, 39]. Таким чином, поняття – це «раціональний, логічно осмислений концепт»: «воно виникає на підставі виділення та осмислення істотних характеристик предметів та явищ, в результаті поступового відкидання від них другорядних та індивідуальних ознак ...» [3, 40].

Використовуючи дані тезаурусів, синонімічних та тлумачних словників української, англійської та французької мови приведено основні вербалізатори з семантичною ознакою ХВОРОБА в українській, англійській та французькій мові. Переважна кількість досліджуваних лексем є відад'єктивними та віддієслівними утвореннями. Останні об'єднують у своїй семантичній структурі різні семантичні ознаки інтенсивності перебігу ХВОРОБИ. З огляду на спільність ознак певна частина номінацій використовується на позначення хвороб та хворобливих станів як людей, так і домашніх тварин. Аналіз походження номінацій вказує на те, що дуже часто у основі лексем закладено негативноконотовані семантичні утворення, наприклад, зло, кривизна і т.п. На основі зібраної інформації укладено матриці ономасіологічного та семасіологічного співвіднесення концепту у трьох досліджуваних мовах. Проаналізовано ад'єктивну та дієслівну сполучуваність номінацій на позначення ХВОРОБИ.

Вивчення номінації за ознакою сполучуваності є важливим в контексті історичного розвитку мов, містить цінні додаткові дані про мовні контакти і т.д. Термін сполучуваність у науковій літературі визначається як поєднуваність мовних одиниць у мовленні (фонем з фонемами, морфем з морфемами, слів зі словами). Лексеми англ. *disease, sickness, illness*, фр. *mal, maladie*, укр. *болізьнь, болість, хвороба*, що відносяться до лексико-семантичної групи «ХВОРОБА» мають переважно атрибутивну сполучуваність. Такі словосполучення охоплюють широкий спектр квалітативних ознак. Можна постулювати, що атрибутивні словосполучення зі словом *хвороба* можуть маркуватись етнонімом, колоративом, антропонімом, міфологемою, просторовим та темпоральним компонентами. Атрибутивна сполучуваність лексем-вербалізаторів ХВОРОБИ тісно пов'язана із ознаками прототипової ХВОРОБИ: риси прототипової ХВОРОБИ об'єктивовано у стійких словосполученнях, які виступають номінативними одиницями, у яких атрибут номінує ознаку прототипу. Наприклад, словосполучення із компонентом етнонімом вказують на хворобу,

розповсюдником якої вважались представники певної нації, або ж на ареал хвороби: Словосполучення *the English Disease* використовується на позначення дитячого рахіту: *The English Disease is the Dutch name for the rickets or weakness of the ankles that children are sometimes afflicted with*. Дитяча хвороба рахіт, виявлена уперше у 17 ст. в Англії. В датській мові зустрічається юкстапозит *Engelsche-ziekte* (буквально «англійська хвороба») зі значенням рахіт, слабкість щиколоток у дітей. За певними припущеннями, номінація розвинулась із *enkel-niekte* (буквально хвороба щиколоток), що спочатку розвинулось до *engel-ziekte*, а потім у *Engelsche-ziekte*. В українській мові знаходимо повний відповідник англійської номінації *англійская болъзнь*: *Уродливое дитя, больное англійскою болъзньою*. За віруваннями українців ця хвороба виникає внаслідок негативної дії надприродних істот. Французи називали сифіліс *mal Napolitain* (неаполітанською хворобою), *le mal de Naples* (хворобою Неаполя). Вважалося, що вперше на сифіліс почали хворіти солдати Шарля VIII та Луї XII під час війни з Італією у 1495р. Після розповсюдження хвороби на територію Англії з Бордо її почали називати *mal de Bordeaux*.

Дієслівна сполучуваність вербалізаторів концепту хвороба у всіх досліджуваних мовах зустрічається набагато рідше ніж ад'єктивна.

Найчастіше вербалізатори концепту ХВОРОБА сполучаються з дієсловами руху наприклад *ізгнати, одігнати, відходити*: *Кому чи трясцю одігнати, од заушиць, чи пошептати, або і волос ізгнати. Волос вилівати. Лъчить извъстнымъ образомъ волос; Відходити Вьлъчить. Вона тобі відходить волос; Відходити Вьлъчить. Та й одходила.*

Хвороба сама може виступати актантом: *Бола «Тяжелая болъзнь, эпидемическая болъзнь»:* *Бола по людяхъ ходє якась; з боли люди мрутъ; Дава «Эпидемическая горловая болъзнь, преимущественно дифтеритъ»:* *Тепер у нас дава давить дітей; Hemiplegia was known to the Anglo-Saxons as the "half-dead disease," and is described as "the disease that comes upon the right Paralysis, side of the body or the left, where the treatment sinews are powerless, and are afflicted with a slippery and thick humour, evil, thick and mickle; When first the disease cometh on the man, then open his month, look at his tongue, then is it whiter on that side on which the disease is about to be; then tend to him thus; carry the man to a very close and warm chamber; rest him very well there in shelter; and let warm gledes be often carried in.* Часто у таких номінаціях демонструється персоніфікація ХВОРОБИ та реалізується семантика насильницьких дій. Хвороба може як знаходити на людину так і відходити від неї: *At Porfrane, County Dublin, is a well called "The Chink Well," which at high tide is covered by the salt water, yet always remains itself fresh and pure. Any one seeking a cure should leave a piece of bread on the brink of the well, and if this is carried away by the next tide the disease will depart also along with it.*

Для української народної мовної картини світу також характерне використання дієслів мовленнєвої діяльності зі значенням лікування хвороби – *відшпнтувати, відшентати* «заговорить болъзнь (шептаньемъ)»: *Полетив він світ за очі у садки відшпнтувать головоньку і боки. Гліб. Умів і трясцю відшентати; вишпнтувати «лѣчить, излѣчить заговоромъ». Баби вишпнтуютъ. Я тебе (бишиху) вишпнтую; Въ заклинаніяхъ употребл. какъ болъзнь, родственная съ бешихою. Богородице Діво! прошу тебе вишентатъ і вимовить бех і бешиху.*

В англійській НМКС така семантика виражається дієсловами стану. Наприклад *to be elf-shot with any sudden disease with any sudden disease: When a cow happened to be seized with any sudden disease: she was said to be elf-shot with any sudden disease, and it was reckoned as much as her life was worth not to dad her with the blue bonnet.*

Окрім того у всіх досліджуваних мовах виокремлюється група номінацій, у яких домінує семантика лікування хвороби: *вигоювати* «Залѣчивать, залѣчить (рану)»: *Болячки на людяхъ вигоював, гоїти* «О ранѣ: лѣчить, заживлять»: *Трудно рану гоїти, а не вразити; догоїти* «Долѣчить, заживить рану, нарывъ и т. п.»; *загоювати* «Залѣчивать, залѣчить, заживлять, заживить (рану)»: *Всі його рани загоює своїм розумним словом. Його рука поранить і загоїть.*

Особливим способом лікування в народній медицині є лікування за допомогою не традиційних медичних практик, які включали різні магичні дії. Вважалося, що хворобу можна відчудити «Знахарскимъ, вѣдовскимъ способомъ вылѣчить»: *Прийшла біда до чудана, одчудив він – очуняла; присікати* «1) Пресѣкать, пресѣчь. 2) – переполох. Симпатически лѣчить иснугъ отсѣченіємъ на порогѣ концевъ волосъ больного и вѣника въ соединеніи съ извъстными приємами»; *(Відьма) що пропасницю, студинь і горячку злом відмиє – на ліси відмовиш, бабиці люті пионом відваруш; Not only are charms and incantations employed for curing disease, but they are also used to induce disease and death, in the form of maledictions and curses, and in the name of the Evil One.*

Показовим також видається англійський приклад у якому йдеться про поховання хвороби: *And thus the falling sickness is buried for ever in that spot, never to rise up again while the ashes and the iron remain untouched.* Хвороба може також бути подолана або забрана *the disease can be driven away* за допомогою певних чарівних артефактів, як от у віруванні про гвіздки як засіб від епілепсії: *Lupton says : "Three nails made in the vigil of the nativity of St. John Baptist, called Midsommer Eve, and driven in so deep that they cannot be seen, in the place where the party doth fall that hath the falling sicknesse, and naming the said parties name while it is doing, doth drive away the disease quite." He says in the same page.*

Семантика води присутня і в англійській мові. Хворобу можна заставити стікти з водою: *An instance of making the disease pass into running water is the following curious prescription for some disease of the skin* [PAYNE, с. 134]

Українці вважали, що хворобу можна переспати: переспати «Сномъ избавитъся отъ чего»: *Спи, сину, може переспати (хворобу)*. Деякі номінації відображають перебіг хвороби. Наприклад: *задавнювати, задавнити* «Запускать, запустить (болѣзнь)»: *Еге, так воно давнено, то й важко загойть* [СУМ, с. 762]; *приятритися* «Прикинутъся (о болѣзни, нарывахъ)»: *Я шкурку на пальці тільки зідрала, а воно приятрилось, нарвало.. Не дуже з таким хворим, а то й тобі ця хвороба приятритъся* У французькій мові перебіг хвороби реалізується номінаціями *faire une maladie*, «*Être atteint d'une maladie*»: *Il est singulier que je n'ai jamais fait de grandes maladies à la champagne. У переносному значенні «Faire une maladie, se dit pour faire quelque chose avec effort et malgré soi»: Il fait une maladie toutes les fois qu'il rend un service. En faire une maladie. Être très contrarié par quelque chose. Dans les répétitions, je n'indique pas un seul de mes effets. Je garde tout pour le public (...). Ah! mon chéri, Fagette en fera une maladie. Ne pas en faire une maladie. Ne pas en être particulièrement affecté. Oh! vous savez, dit Henri en souriant, s'il faut finir par accepter les capiteux de Trarieux, je n'en ferai pas une maladie. Ce n'est pas trop cher payer la réussite du S.R.L.* Окрім того у цьому значенні номінація *maladie* сполучається із дієсловами *augmente, se développe, évolue, empire, persiste, progresse, dure, guérit; la maladie abat, amaigrit, consume, épuise, mine, emporte, atteint, frappe, envahit, terrasse (qqn): Vous voulez me faire adorer et aimer un Dieu qui a inventé la peste et la gale? (...) qui me fait naître pour attraper des maladies et le reste? Eugénie viendra s'habiller là. Cette pauvre fille pourrait gagner une maladie à*

faire sa toilette chez elle par un temps pareil. Elle a dû se pendre après un câble, dans le vide, au-dessus de l'eau, pendant une grosse heure. Elle en a fait une vraie maladie. Ils ont pensé qu'elle passerait.

У хворобі можна закритися: *Ce seront des masses humaines qui fermenteront dans la maladie, dans la détresse.*

Дієслова, які сполучаються із лексемою *malaise* реалізують смисл погіршення стану здоров'я: *avoir du malaise* – бути в незадовільному стані здоров'я; *sentir un grand malaise* – почуватися погано.

Значення зникання, витрачання та смерті преваляють у діалектному фразеологізмі *sickness reeks one*.

Семантика доглядання, вирощування, наростання хвороби передається словосполученнями із дієсловами *to develop, to breed* «*To occasion; to develop a disease*»: *An strive to bring me to my grave. Wi breed in hurries here; I shall breed you nought but bother. I hully thought he were breeding the fever, when the teeth of it [the baby] were breeding.*

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, можна зазначити, що категоріальною рисою досліджуваного концепту є його неізолюваність, зв'язаність з іншими концептами культури. Ад'єктивна та дієслівна словосполучуваність зі словом хвороба реалізується у номінаціях із семантикою перебігу, лікування та перемагання хвороби. Сполучення утворені за допомогою додавання дієслів до вербалізаторів хвороби є переважно метафоричним, часто відображають практики народної медицини. Результати дослідження дозволяють простежити закономірності вияву етнолінгвістичних образів, які містяться в лексико-фразеологічних номінаціях із семантичним компонентом ХВОРОБА у досліджуваних мовних картинах світу. Перспективним вважаємо дослідження текстових виявів концепту ХВОРОБА в етнолінгвістичному аспекті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аскольдов-Алексеев С.А. Концепт и слово. Русская речь. Новая серия. Л., 1928. С. 28-44.
2. Болдырев Н. Н. О понятии культуры и культурологическом анализе языка. Филология и культура: материалы VI Междунар. науч. конф. 17-19 окт. 2007 г. Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 2007. С. 27-32.
3. Болдырев Н.Н. Концептуально-тематические области языковой картины мира и их интерпретирующая функция. Когнитивные исследования языка. 2014. Вып. XVII. С. 33-39.
4. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. Изд. 3е, испр. и доп. М.: Академический Проект, 2004. 992 с.

REFERENCES

1. Askoldow-Aleksiejew, S.A. (1928). Kontsept i slovo. [Concept and word.] Russkaja rech. Novaja serija. L. [in Russian]
2. Boldyrev, N.N. (2007). O poniatii kultury i kulturologicheskomo analize jazyka. [On the concept of culture and cultural analysis of language.] Fililogija i kultura. Tambow: Izd-vo TGU im. G. R. Derzhavina. [in Russian]
3. Boldyrev, N.N. (2014). Kontseptualno-tematicheskije oblasti jazykovoju kartiny mira i ikh interpretujushchaja funkcija. [Conceptual and thematic areas of the linguistic picture of the world and their interpretive function.]. Kognitivnyje issledovanija jazyka. Vyp. XVII. [in Russian]
4. Stepanov, J.S. (2004). Konstanty: Slovar russkoj kultury [Constants: Dictionary of Russian culture.]. Izd. 3e, ispr. i dop. M.: Akademicheskij proekt. [in Russian]

THE CONCEPT OF *DISEASE* IN UKRAINIAN, ENGLISH AND FRENCH LANGUAGES: ETHNOLINGUISTIC APPROACH

Labenko Oksana Viktorivna

*Lecturer of the Department of Foreign Languages at the Faculty of History and Philosophy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
street Prospekt Permogy, 78/14, Kyiv, Ukraine*

The article is devoted to the comprehensive review of the concept of DISEASE, as one of the most global concepts. It was studied in various linguistic and culturological spheres (semiotics, cognitive linguistics, lexicology, terminology, cultural studies, religious studies, lexical semantics). In contrast to the mentioned directions, the chosen ethnolinguistic approach draws attention primarily to the reflection of the ethnic specificity in the language. This brings forth the consideration of the chosen concept taking into account onomasiological and semasiological approaches to the study of linguistic signs. The comprehensive study of the ethno-linguistic concept of DISEASE on the basis of non-related languages is not presented in the modern scientific paradigm of general linguistics.

Therefore, the necessity of analyzing the lingvocultural concept of DISEASE in the anthropocentrism paradigm, taking into account the latest achievements of ethnolinguistics, as well as the necessity to determine the place of this concept in the world-pictures of Ukrainian, English and French, determine the relevance of our research. In particular, the ways of metaphorization and conceptualization of the concept of DISEASE in the English, French, Ukrainian languages are insufficiently studied, both on the basis of vocabulary definitions and folklore and text expressions. The study of the concept of DISEASE will help to deepen our knowledge of the concept of DISEASE, clarify or review the widespread notions about the principles of its functioning, metaphorization and structural organization, and to define the universal features of its ethnocultural coding.

Key words: *concept, illness, world picture, ethnolinguistics, coding.*